

DEN TYSKE ARBEJDER- FORENING CONCORDIA

Af Gesa Snell

Fra 1850erne til 1933 var der i Danmark en tysk arbejderforening ved navn Concordia. Det var almindeligt for tyske svende at tage arbejde i Danmark og flere af dem blev her. I Concordia kunne de møde andre tyske svende med samme behov og interesser. Selv om kilderne til foreningens historie er sparsomme tegner Gesa Snell i denne artikel et portræt af foreningen.

Efter at man i mange år i Danmark og i Tyskland havde koncentreret sig om politiske arbejderforeninger og deres betydning for arbejderbevægelsen, har man indenfor de senere år fundet ud af, at også de tidlige arbejderdannelsesforeninger har spillet en vigtig rolle.

I dannelsesforeningerne diskuterede arbejderne nemlig forskellige vigtige, f.eks. organisatoriske spørgsmål.¹ På den måde lærte de ikke at betragte tingene som givne og at stille kritiske spørgsmål. Denne ny holdning var et vigtigt grundlag for at arbejderne begyndte at tænke politisk og føre politiske debatter.² Sådanne arbejderdannelsesforeninger beskæftigede sig først og fremmest med to formål. Det ene var at forbedre arbejderne almindelige skoleuddannelse.³ Det andet var at formidle mere faglig viden for at forbedre håndværkerne chancer på arbejdsmarkedet: "En bedre uddannelse var utrolig vigtig for håndværkerne, som mærkede de økonomiske forandringer i forbindelse med den begyndende industrialisering meget tydeligt".⁴

En hannoveransk politidirektør prøver at bestemme over dansk politiarbejde

Disse to emner beskæftigede også Concordia sig med, en tidlig tysk arbejderforening i København. Man ved ikke ret meget om denne forening⁵ og at der udover statutterne overhovedet findes utrykt materiale om Concordia skyldes Kongeriget Hannovers politidirektør Carl Georg Ludwig Wermuth. Han var stærkt præget af konflikterne i sammenhæng med 1848-revolutionen og var overbevist om, at arbejderforeninger kun var et dække for politisk orienterede grupper, som hemmeligt planlagde statens omvæltning.⁶ Og det var også grunden til, at han korresponderede med Københavns politidirektør Cosmus Bræstrup. Wermuth skrev f.eks. til København, når en person, som han mistænkte for at være politisk aktiv, tog til kongeriget. Så bad han om, at den tilrejsende blev observeret, og at det københavnske



“Concordia. Deutscher Arbeiterverein in Copenhagen. 1853-1883” er teksten på dette galleri over foreningens medlemmer fremstillet ved 30-års jubilæet. Portrætterne er uden navne (ABA).

politi sendte en rapport til ham. I brevene kan man se, hvordan Wermuth prøver at overbevise Bræstrup om arbejdernes farlighed, mens denne så mere afslappet på tingene.⁷ Wermuth prøvede at overføre de tyske problemer til Danmark.

Hvad ved vi om Concordias begyndelse?

Concordia påstår, at den blev grundlagt i oktober 1853 (S 1869), i begyndelsen var den åbenbart meget lille. Politidirektør Cosmus Bræstrup fik først øje på den lidt senere og beskrev den i et brev til Wermuth på den måde:

“Den [...] tyske håndværkerforening, som måske beskæftiger sig mest med selskabelighed, har siden den omkring nytår afholdt et bal, så at sige, ikke givet noget livstegn fra sig og kan nok betragtes som opløst” (CB 2.12.1854).

Med den bedømmelse havde han både ret og uret. Han tog i hvert fald fejl med hensyn til foreningens beståen. Concordia bestod til 1933, hvor den gik sammen med en anden tysk forening. Men det var rigtigt at tro, at foreningen ikke havde store politiske ambitioner.

Wermuth troede ikke på Cosmus Bræstrups vurdering og bad i 1857 om yderligere informationer om situationen i København. For at skaffe sådanne informationer blev foreningens formand, Christian Friedr. Wilh. Schnoor, indkaldt til politiet i København og forhørt, og derudover blev politispioner indsluset i foreningen.

“Vi beskæftiger os ikke med politiske spørgsmål”

Naturligvis bliver Schnoor først spurgt om Concordias politiske mål. Malersvenden benægter, “at Foreningen har nogen politisk Tendents eller overhovedet beskæftiger sig med politiske Spørgsmaal” (PA 28.1.1857). Han bliver også spurgt om eventuelle forbindelser til udlandet – sådanne kontakter kunne

efter de tyske erfaringer fra 1840’erne henvise til forbudt politisk aktivitet.⁸ Schnoor svarer, at Concordia kun har forbindelser til arbejderforeningen i Hamborg, som bliver kontaktet i anledning af stiftelsesfester el.lign.⁹ Bræstrup tror på Schnoors ord og tager foreningens upolitiske holdning for givet.¹⁰ Wermuth gør det ikke fordi han ved, at “Bildungsverein für Arbeiter” i Hamborg slet ikke er upolitisk, men organiserer politisk arbejde ved siden af den almindelige undervisning.¹¹ En forbindelse mellem Concordia og “Bildungsverein” kunne altså ikke berolige Wermuth!

Ingen arbejder i bestyrelsen

Schnoor bliver videre spurgt om foreningens størrelse, sammensætning og organisation. Malersvenden fortæller, at den tyske forening i 1857 har 158 medlemmer, men at der ikke er kommet nye medlemmer siden sidste sommer. Han siger om medlemmerne, at “samtlige [er] tyske Haandværkere, fornemmelig Svende, men dog ogsaa enkelte Mestre” (PA 28.1.1857). Desværre får vi ikke mere at vide om de “menige” medlemmer, men politiet noterede navnene på Concordias bestyrelse, som bestod af elleve personer.¹² Listen indeholder også informationer om deres uddannelse og derfor ved vi, at alle, der bliver opført på listen, har en uddannelse som håndværker. Ingen af dem bliver betegnet som arbejder. Det er ikke overraskende, når vi tænker på, at en “arbejder” for mange var det samme som en “håndværker” (se fod. 1). I Tyskland fandtes flere “arbejderforeninger” uden et eneste medlem, som på medlemslisten blev kaldt arbejder.¹³

Politiets liste anfører også bestyrelsesmedlemmernes fødested.¹⁴ Fem svende stammer fra hertugdømmerne og fire fra en af de tyske stater. Det viser sig altså, at foreningen, som kalder sig “tysk”, også omfatter holstenere og slesvigere. Begrebet “tysk” opfattes i den tid åbenbart som en meget bred etiket for mennesker med tysk kulturbaggrund.

Bræstrup henvender sig også til “Contoiret for Reisende” for at få flere informationer om

bestyrelsesmedlemmerne.¹⁵ Contoiret meddeler bl.a. at den yngste af svendene er 19, mens den ældste er 28 år gammel. Det drejer sig altså om helt unge håndværkere, om hvilke det bliver sagt:

“Om ingen af disse her anførte Personer vides noget ufordeeltigt eller er indløbet nogen Besværing herved Contoiret“ (PA 28.1.1857).

Contoiret henviser også til, hvornår svendene er tilmeldt i København, og det viser sig, at ingen af dem havde boet længere i København end et år. Bestyrelsesformand Schnoor blev f.eks. meldt til i København den 11. juni 1856. Også protokolføreren Wolff Stern er på denne liste, han kom først til København i august 1856 (PA 28.1.1857).

At bestyrelsen udelukkende består af nylig tilrejste unge svende, er et tegn på, at fluktuationen i foreningen var meget stor. Men det hænger også sammen med, at bestyrelsen skulle vælges hver tredje måned og at et medlem kun tre gange måtte vælges som bestyrelsesmedlem (S Al 1856, § 5). De, som boede lidt længere tid i København, havde derfor allerede været bestyrelsesmedlemmer. Det var sikkert ret problematisk, at bestyrelsens medlemmer skiftede så tit og at de, som kom til, ikke vidste meget om foreningen og svendenes vilkår i byen. I statutterne af 1869 bliver det da også bestemt, at styrelsen kun skulle vælges hvert halve år og at bestyrelsesmedlemmer måtte vælges flere gange (S Al 1869, § 7).



Foreningslivet i Concordia

Hvad var Concordia for en forening, og hvordan var den organiseret? Det får vi bl.a. at vide af statutterne, som første gang blev trykt i 1856.¹⁶ Navnet siger, at det er en tysk forening og § 1 af de almene bestemmelser siger:

“Som uforanderlig statut bliver det bestemt, at foredragene og undervisningstimerne foregår på tysk” (S Al 1856, §11).

Men efter bestemmelserne af 1856 er det faktisk ikke påkrævet, at man er tysker, idet det siges i § 3:

“Enhver kan blive optaget uden undtagelse, men der behøves et uoplettet rygte” (S Al 1856, § 3).

Foreningens mål er ifølge statutterne:

“at fremme den almene dannelse og sansen for det ædle og smukke blandt medlemmerne” (S Al 1856, § 2).

Medlemmerne betaler to mark om måneden og det er meget, når man tænker på, at en murer- eller tømrersvends dagløn i 1853 var på 200-217 øre. Hvis en murer var medlem i Concordia skulle han altså betale en halv dagløn hver måned.¹⁷ Det betyder, at kun forholdsvis velhavende håndværkere kunne være med i foreningen.

Når vi tænker på, at Concordia i 1857 havde 158 medlemmer, bliver det klart, at foreningen havde en ret stor kapital, at arbejdede med. På den måde var det mu-

ligt at byde på en bred vifte af aktiviteter. Foreningen havde lejet en lejlighed, hvor rummene blev benyttet som "klasseværelser". Der var tavler på dørene, som viste, hvilken undervisning, der fandt sted i lokalerne (S LO 1856, § 3). Malersvend Schnoor fortæller i forhøret, at der "gives Undervisning i Dansk, Engelsk, Sang, Tegning og Gymnastik" (PA 5.2.1857). Lærerne bliver betalt, derfor koster det ekstra at deltage i undervisningen.

I lejligheden fandtes også et bibliotek, desværre ved vi ikke, hvilke bøger og hvor mange det omfattede. Vi ved kun, at det i 1892 havde både tyske og danske bøger.¹⁸ Endelig var der også en tredje mulighed for at få mere viden, der foranstaltedes nemlig "af og til" foredrag i lokalerne (PA 27.1.1857).¹⁹

Men det er ikke kun undervisning, det hele handler om. Lokallet er åbent, oplyst og varmt fra tidligt om morgenen til kl. 23 om aftenen, og man kan opholde sig i et "Conversationszimmer". Schnoor fortæller, at de mødes i foreningens lokaler hver aften, "hvor Underholdningen for de Medlemmer, som ikke deeltage i Underviisningen, bestaaer i almindelig selskabelig Conversation" (PA 5.2.1857). Fra statutterne ved vi også, at der findes forskellige spil, som kan benyttes i lokalerne, som f.eks. skak, domino og damspil (S LO 1856, § 4). En af politispionerne beretter, at der "2-3 Gange ugentlig holdes Sangøvelse, ligesom den ogsaa hver Aften samler en deel af Medlemmerne, ligesom i en Klub, og spiller Kort eller synger" (PA 27.1.1857).



Concordias underafdelinger

Schnoor taler om gymnastikundervisning, men statutterne viser, at der var en rigtig gymnastikafdeling i Concordia, som havde sin helt egen bestyrelse. Bestyrelsen bestod af en "Turnwart", en protokolfører og en kasserer, som opkrævede ekstra-bidrag til anskaffelsen af gymnastikredskaber (S TO 1856, § 4, 5). Men man måtte ikke bare bevæge sig i gymnastiklokalet, man skulle "i hvert fald følge anvisningerne af gymnastikformanden og tropsførerne" (S TO 1856, § 2). Det var ikke usædvanligt, at en tysk arbejderforening havde en gymnastikafdeling. Men man undrer sig over, at Concordia rådede over sådan en afdeling, fordi gymnastikken i den tid opfattedes som noget meget politisk.²⁰ I statutterne fra 1869 dukker denne afdeling ikke mere op og det kunne være et tegn på, at gymnastikken ikke var en organisk del af foreningen.

En anden underafdeling er åbenbart vigtigere og det er sygekassen. Den består helt til 1933 (dog senere forvandlet til en begravelseskasse).²¹ Ethvert medlem af Concordia kunne blive medlem af kassen og skulle betale et ugentligt bidrag. Blev han syg i mere end tre dage, kunne han få understøttelse (S KU 1856, § 5).

Når vi sammenligner Concordia med andre tyske arbejderdannelsesforeninger, er det klart, at dens struktur ligner deres. På trods af at Concordia blev grundlagt uden for Tyskland, minder den i de første år mere om de store foreninger i de tyske stater

(når vi tænker på den rummelige lejlighed, engelskundervisningen og de betalte lærere).²²

Når Schnoor fortæller, at foreningen har 158 medlemmer er det meget imponerende, idet de to danske arbejderforeninger i København ikke er meget større. "Folkeforeningen" har omkring 200 og "Arbejderforeningen" ca. 160 medlemmer. Selv om de efter Bræstrups ord i øjeblikket oplever en krise og derfor kun har lille tilslutning (CB 6.2.1857), overrasker det, at Concordia er næsten lige så stor. Tyskere og tysksprogede immigranter var nu engang et mindretal i København, som f.eks. i 1845 kun udgjorde ca. 3% af indbyggerne.²³ Man kan altså gå ud fra, at en forholdsvis stor del af de tysksprogede svende var organiseret i Concordia. Foreningen blev i den københavnske offentlighed endog betragtet som talerør for de tyske svende og spillede derfor en formidlerrolle i konflikten mellem danske og tyske borgere i 1864 (se nedenfor). Concordia var altså ikke kun en arbejderforening, men også en del af det tyske mindretals infrastruktur i den danske hovedstad.

Hvorfor valgte Concordias medlemmer en tysk forening?

Concordias mål var at forbedre medlemmernes dannelse, og det var naturligvis den tyske kultur der var tale om. Dertil hørte tyske bøger og foredrag om "tyske" emner. Concordias medlemmer havde også andre behov end danske håndværkere, f.eks. ville de gerne lære dansk.²⁴ Gym-



nastikafdelinger fandtes heller ikke i danske foreninger, men var en del af den kulturprægning, de tyske svende medbragte hjemmefra. Og denne del af tysk kultur blev i Danmark ikke betragtet med venlige øjne, efter at grupper af gymnaster var med på slesvig-holstenernes side i Treårskrigen.²⁵

Herudover skal man også betragte Concordia som noget af et pusterum for immigranterne med tysk kulturbaggrund. Her kunne de mødes med andre tyskere, som måske havde samme problemer. Her kunne svendene tale tysk og støtte sig til gruppens solidaritet, når de havde det dårligt. De kunne med deres ophold i foreningens lokaler flygte fra det store akkulturationspres, de oplevede udenfor.

At Concordia blev grundlagt i 1853 var ingen tilfældighed. Det var tværtimod svendenes reaktion på de forandrede levevilkår i den danske hovedstad. Under Treårskrigen 1848/50 skete nemlig en afgørende forandring. Tysk sprog og tysk kultur blev af mange ikke længere opfattet som naturlig del af det danske monarki. Slesvig-holstenernes oprør gjorde, at tyske kollegaer ligefrem blev betragtet med fjendtlige øjne. Vi ved af forskellige kilder, at situationen i 1848/50 i København var meget anspændt og at der opstod en række konflikter, som især rettede sig mod tyske svende. Aron Meir Goldschmidt beretter f.eks. i sit tidsskrift *Nord og Syd*, at danske svende sendte en skrivelse til Københavns magistrat for at få de tyske svende smidt ud af byen. Da der ingen reaktion kom, blev svendene ak-

tive: de kontrollerede værkstederne og hvis de fandt en "tysk" svend, fik han bank. Mange tysksprogede svende forlod herefter byen.²⁶ De samme problemer dukkede op i 1864, hvor krigen mellem Danmark og Preussen/Østrig brød ud. Igen opstod der konflikter mellem tyske og danske borgere i byen. Da en heftartikel blev trykt i en hamborgsk avis, som påstod, at tyske svende blev generet i København, blev Concordia offentligt opfordret til at tilbagevise beskyldningerne.²⁷ I denne situation var det endnu vigtigere for svendene at kunne mødes med andre medlemmer af deres egen kultur, hvor de ikke hver gang skulle forklare, om de sympatiserede med oprørerne eller var fjendtlig stemt mod danskere.

Concordias senere udvikling

Statutterne af 1869 viser, at Concordia allerede efter 16 år havde forandret sig meget, idet gymnastikafdelingen var lukket. Dannelsen mistede betydning, undervisning tilbød nu kun, hvis medlemmerne bad om det (S LO 1869, § 3).²⁸ I stedet for det blev det selskabelige liv stadig vigtigere for medlemmerne. Statutterne fra 1874 kalder ligefrem Concordia en "selskabelig forening", men det bliver rettet igen i 1883 (S 1874, S 1883). Dette år får vi også for anden gang noget at vide om foreningens medlemstal.²⁹ Foreningen fejrede nemlig jubilæum og i den anledning blev medlemmerne fotograferet. På billedet er der 104 mænd i alle aldre. Concordia er altså blevet



noget mindre, men bestod ikke kun af gamle veteraner, som Jørgensen påstår.³⁰

I 1894 blev foreningens målsætning igen omformuleret. Nu handlede det om "at forene tyskerne i København for at pleje tysk skik og brug gennem selskabelige møder og forlystelser, og at underholde sine medlemmer med tysk litteratur og tyske tidsskrifter" (S ZdV 1894, § 1). Concordia fik nu en festkomité, som bestod af fire medlemmer fra bestyrelsen (S Vo 1894, § 31, 34).

Den 15. oktober 1903 sluttede "Deutscher Arbeiterverein Concordia" sig sammen med "Deutscher Verein", præcis 50 år efter Concordia blev dannet. Foreningens nye navn var nu "Deutscher Verein Concordia" og statutterne vidner igen om de store forandringer, Concordia havde gennemløbet. I stedet for undervisning fandt der nu sangøvelser sted og en dirigent blev betalt i stedet for lærere. I 1928 fejredes 75-års jubilæum, og man prøvede at tilpasse foreningen til de nye tider, ved at grundlægge en ekstra afdeling kun for kvinder (S 1929). Men sangtekster, invitationer til fester, ture eller forsamlinger vidner om, at tilslutningen blev mindre, og at det næsten kun var bestyrelsesmedlemmerne, der var aktive (SmA). I 1933 sluttede Concordia sig så sammen med sangforeningen "Gemeinschaft" (DGM 1/1933).³¹

Endelig skal også nævnes, at Concordia mod al forventning faktisk havde forbindelser til det politiske liv, selv om de var nok så spinkle. Mellem 1878 og 1894 placerede foreningen annoncer i bladet *Social-Demokraten* hvor

der blev inviteret til fester, møder osv. Foreningen benyttede sig også af lokalerne i Arbejdernes Forsamlingshus. Men nogen egentlig politisk virksomhed har foreningen heller ikke i den tid udøvet.³² Og på generalforsamlingen i 1906 blev det diskuteret om den socialdemokratiske avis *Vorwärts* skulle afbestilles, Concordia havde altså abonneret på den (O Ha 6.1.1906).

Konklusion

I begyndelsen blev Concordia planlagt som et større projekt, med undervisning, sygekasse og gymnastikafdeling. I den periode havde foreningen en vis politisk funktion, fordi svendene sluttede sig sammen udover laugets grænser og stillede krav, nemlig om uddannelse og dannelse også for håndværkere. Svendene havde i den tid en meget tæt tilknytning til Tyskland og ønskede at opretholde en del af deres livsstil også i København.

Men som tiden gik og de fleste medlemmer havde boet flere år i København, troede de ikke længere på, at de en dag ville vende tilbage. I den ændrede situation udviklede svendene nye behov, og det krævede en tilpasning af Concordia. Tysk dannelse var nu noget, svendene ikke længere kunne bruge og den skulle derfor heller ikke plejes. Det, de manglede, var et sted, hvor de kunne være sammen med andre tysksprogede og i et stykke tid kunne undgå integrationspresset.

I 1890'erne, hvor en del af medlemmerne forlængst var fuldstændig integreret, var Concordia blevet til en hyggelig for-

ening, hvor man dyrkede sin gamle tyske kultur som del af fritiden.



Noter

1. Schieder påviser, at tyske håndværkere, som vandrede i udlandet, i midten af det 19. århundrede betegnede sig selv som arbejdere. Han tager det som tegn på, at de havde udviklet en gruppebevidsthed og ikke længere tænkte i laugets snævre termer (Wolfgang Schieder: *Anfänge der deutschen Arbeiterbewegung. Die Auslandsvereine im Jahrzehnt nach der Julirevolution von 1830*, Stuttgart 1963, s. 82f.). Materialet om Concordia bekræfter dette synspunkt. Her benyttes begreberne arbejder/håndværker i sammenhæng med disse tidlige foreningers medlemmer derfor synonymt (se også Karl Birker: *Die deutschen Arbeiterbildungsvereine 1840-1870*, Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, 10, Berlin 1973).

2. Se Schieder *Anfänge*, s. 139 (se fod. 1).

3. I Tyskland var folkeskolerne så dårlige, at mange arbejdere hverken kunne læse eller skrive ordentligt (Birker *Arbeiterbildungsvereine*, s. 186, se fod. 1).

4. Birker *Arbeiterbildungsvereine*, s. 33f. (se fod. 1, alle tyske citater er oversat af forfatteren).

5. Gerd Callesen fandt i 1981 et billede af foreningens medlemmer i ABA's arkiv (Callesen: Forbindelsen mellem dansk og tysk arbejderbevægelse i årene 1871-1900, *For hundrede år siden: Danmark og Tyskland 1864-1900. Modstandere og naboer* (bd. 2), Aalborg 1981, s. 64-73. Claus Bo Jørgensen opsporede derefter Wermuths "ugeberetning" (se nedenunder) og statutterne fra 1856 (Jørgensen: *Tyske arbejderforeninger i København*, Odense 1985, utrykt magisterafhandling).

6. Birker *Arbeiterbildungsvereine*, s. 106 (se fod. 1). Wermuth skriver i en bog, han skrev sammen med en anden tysk politidirektør: "Arbejdernes foreninger, som enten kalder sig arbejderforening eller arbejderdannelsesforening eller noget lignende, spiller i mange dokumenter fra kommunistforbundet så stor en rolle, at en særskilt beskæftigelse med disse er [nødvendigt her]" (Carl Georg Ludwig Wermuth, Wilhelm Johann Carl Eduard Stieber: *Die Communisten-Verschöpfung des neunzehnten Jahrhunderts: im amtlichen Auftrage zur Benutzung der Polizei-Behörden der sämtlichen deutschen Bundesstaaten*. Bd. 1: *Die historische Darstellung der betreffenden Untersuchungen*. Berlin 1853, s. 134). Det bliver ikke rigtig klart, om Wermuth frygter, at de tyske arbejdere i Danmark i ly af de danske love ville agitere i Tyskland eller om han prøver at advare den danske politidirektør, så at Danmark kunne undgå de problemer, de tyske stater oplevede i 1848.

7. Wermuth anbefalede Bræstrup i flere breve, at læse bogen og henviser til enkelte sider, han syntes var meget vigtige.

8. De hemmelige tyske foreninger, som var opstået i Frankrig og Sveits, havde forbindelser til Tyskland (Birker *Arbeiterbildungsvereine*, s. 27, se fod. 1).

9. En delegation fra *Concordia* deltog i 1855 i den hamburgske forenings stiftelsesfest (Heinrich Laufberg: *Die Geschichte der Arbeiterbewegung in Hamburg, Altona und Umgebung*, Hamburg 1911, bd. 1, s. 169, fod. 3).

10. I rapporten af 1857, Bræstrup sendte til Wermuth, understreger han en gang til, at arbejderforeningerne i Skandinavien er ufarlige (CB 6.2.1857). Wermuth udarbejder udfra det materiale en "ugeberetning", som bliver sendt til de andre tyske politidirektører (CB 22.2.1857). Her citerer han Bræstrup (uden at nævne kilden), men forandrer hans konklusion til det stik modsatte, når han skriver: "Selv om det ovennævnte viser, at arbejderforeninger i Danmark, Sverige og Norge i øjeblikket ikke synes at give anledning til større bekymringer, er det så meget des mere tilrådeligt, ikke at miste sagen af syne, fordi sådanne foreninger efter almindelig erfaring i fredelige tider afholder sig fra påfaldende politisk agitation og under foregivende af arbejdernes dannelse plejer at binde medlemmerne til foreningen og prøver at finde flere, mens kun et lille stød er nødvendigt for at foreningerne igen bliver til farligt værktøj i omvæltningens partiers hænder" (CB 22.2.1857).

11. Se Toni Offermann: *Arbeiterbewegung, Bürger-tum und Staat in Hamburg 1850-1863/64*, Arno Herzog, Dieter Langewiesche, Arnold Sywottek: *Arbeiter in Hamburg*, Hamburg 1983, s. 121-137, her s. 121f., og John Breuilly: *Kontinuität in der hamburgischen*

Arbeiterbewegung von 1844 bis 1863? i samme bog, s. 139-152, her side 141ff.

12. Bestyrelsen består i disse år af: præses, vice-præses, protokolfører, kasserer, bibliotekar og seks "Ordner" (S AI 1856, § 5).

13. Birker *Arbeiterbildungsvereine*, s. 140 (se fod. 1). Man skal heller ikke glemme, at kontingentet var højt (se nedenfor). Det kan altså være, at ufaglærte ikke havde råd til at være medlem.

14. Der mangler desværre fødested til to bestyrelsesmedlemmer, Gustav Köhlers fødested bliver heldigvis opført på Contoires liste (PA 28.1.1857).

15. Contoires funktion var at holde øje med til- og fraflytning og føre lister over, hvor udlændingene boede. Dets liste omfatter flere personer end politiets. Det er vanskeligt at se, om de, der står på listen, virkelig alle tilhører foreningen eller om listen opfører de, som er meldt til i København og hvis navn bare minder om dem, der står på politiets liste.

16. At det er de første statutter fremgår af, at et eksemplar findes i Cosmus Bræstrups privatarkiv og bare bliver betegnet som "statutterne". Statutterne fra 1869 og senere findes i Det kongelige Biblioteks småtryksafdeling.

17. Jørgensen, *Tyske arbejderforeninger*, s. 29f. (se fod. 5).

18. Jørgensen, *Tyske arbejderforeninger*, s. 34 (se fod. 5). Det var gratis at låne en bog, men der skulle erlægges et depositum på tre mark (S AI 1856, § 12). Jørgensen viser, at det var 3/4 af en håndværkers dagløn (samme, s. 30). Det kunne igen opfattes som et tegn på, at det var de mere velstående håndværkere, der var medlem af *Concordia*.

19. Schnoor siger, at foredragene behandler de samme emner som den almindelige undervisning, mens spionen skriver: "af hvad Tendents disse ere, har Under-tegnende ikke kunnet faa at vide" (PA 27.1.1857).

20. I de tyske stater var situationen sådan: Efter gymnastik var blevet forbudt i Preussen i 1820, blev den igen populær efter 1840, men mange sammenslutninger blev aktive i den demokratiske og republikanske bevægelse før og ved 1848-revolutionen. Hermed blev konflikterne med regeringerne igen store og gymnastikbevægelsen oplevede et andet forlis. Et nyt op-sving kom først i 1850'erne. Men den største forening "Deutsche Turnerschaft" besluttede efter de dårlige erfaringer i 1861, at man ikke længere ville beskæftige sig med politik (*Sportwissenschaftliches Lexikon*, Schorndorf 1992, se også Birker *Arbeiterbildungsvereine*, s. 32, 135, se fod. 1). At gymnastik også kunne bruges som forberedelse til krigstjeneste skinner igennem gymnastikstatutternes stramme regler og afdelingens hierarkiske opbygning.

21. I statutterne fra 1888 bliver der talt om en "Kran-

ken- og Sterbekasse" (S KSK 1888), i 1894 fandtes to kasser: "Til den gensidige understøttelse er der en syge- og en begravelseskasse i foreningen, som har deres egne statutter og hvor kun medlemmer kan blive optaget" (S ZdV 1894, § 1). I 1904 er efter indførelsen af den almene sygesikring kun begravelseskassen tilbage (S ZdV 1903, § 1).

22. Birker *Arbeiterbildungsvereine*, s. 160ff. (se fod. 1).

23. Mere om resultaterne af en bearbejdelse af 1845-folketællingen i Gesa Snell, *Tyske immigranter i København 1800-1870*, udkommer i 1998.

24. Danske håndværkere, som ville vandre i Tyskland, var interesseret i at lære det tyske sprog. I en rapport fra Contoiret for Reisende af 16. januar 1854 bliver der f.eks. sagt om A.C.M. Springborn fra Rendsborg, at "[h]an ernærer sig her ved at give Undervisning i det tyske Sprog og har han navnlig et Cursus med 14 Elever 2 Gange ugentlig i den her værende Arbeider Forening" (CB 16.1.1857).

25. I 1864 blev Friedrich von Wiedburg f.eks. arresteret, "[f]or at have optraadt i tysk Turnerdragt" (PAP 18.1.1864). Han blev sendt over grænsen.

26. *Nord og Syd*, København 1848, s. 101. Man ved ikke nøjagtig, hvor mange tysksprogede svende, der forlod byen, muligvis var det et mindre antal, end man hidtil har troet (mere om det i Snell, *Immigranter*, 1998). Når Marstrand skriver, at "de fik virkelig København rensat for tyske Snedkersvende" er det måske mere et vidnesbyrd af hans tid, hvor man igen følte sig truet af den sydlige nabo, end den historiske virkelighed (Een Marstrand: *Arbejderorganisation og Arbejderkaar i Danmark fra 1848 til Nutiden*, København 1934, s. 35).

27. Mere om det i Snell, *Immigranter*, 1998.

28. I 1883 skulle der allerede være ti medlemmer, som gerne ville have undervisning, før den blev tilbudt (S LO 1883, § 3), i 1888 tyve (S LO 1888, § 2). Men selv om undervisningen ikke længere havde stor betydning, blev posten som bibliotekar først afskaffet i 1912 (Gv 20.7.1912).

29. Billedet findes på ABA's arkiv.

30. Jørgensen, *Tyske arbejderforeninger*, s. 35 (se fod. 5).

31. Grunden til, at de to sluttede sig sammen beskrives sådan: "Enhver kunne se, at en tiltagen af medlemmer, frem for alt af sange glade stemmer, pga. lukningen af landets grænser, i løbet af de næste år er udelukket" (DGM 1/1933, s. 2f.). Til mødet kom 125 medlemmer af begge foreninger.

32. Jørgensen *Tyske arbejderforeninger* 1985, s. 32 ff. (se fod. 5).

Kilder

CB Cosmus Bræstrups privatarkiv, pakke 6. Rigsarkivet, København

PA Politiets arkiv, sager vedrørende klubber. Landsarkivet København

PAP Politiets arkiver, protokol over anholdte

SmA Småtryksafdelingen på Det kongelige Bibliotek (her findes alle Concordias statutter, trykte invitationer til fester o.lign.):

S Statutterne

Al Allgemeiner Teil

BU Begräbnis-Unterstützungskasse

KSK Kranken- und Sterbekassen

KU Kranken-Unterstützungs-Casse

LO Local-Ordnung

TO Turnordnung

Vo Vorstand

ZdV Zweck des Vereins

Andet materiale om Concordia på SmA:

Gv Generalversammlung

O Ha Ordentliche Hauptversammlung

Andet materiale på SmA:

DGM Deutscher Gesangverein Kopenhagen, Mitteilungen

Abstract

Gesa Snell: The German workers' association, Concordia, *Arbejderhistorie* 3/1998, p. 13-22. *From the 1850's to 1933 there existed in Copenhagen a German workers' association known by the name of Concordia. In the beginning it was nearly as large as the Danish workers' associations, because it fulfilled an important function for the German apprentices who came to the Danish capital. Gradually Concordia developed into a social organisation where it was possible to cultivate the old German culture in one's spare time. Incidentally, Gesa Snell would be interested to hear from anyone who knows of any additional sources of material concerning the association (including material for the later period).*

Gesa Snell

Lilienthalstraße 8, D -37073 Göttingen, Tyskland.

Tlf.: 0049/551/7700982.